

OGLEDI

Da li sami sebe sludujemo ili nas jos neko zaludjuje

O mentalnom zdravlju naroda

Paranoidni dozivljaj sveta, na individualnom nivou, proistice iz mucnog osecanja izolovanosti i nemoci i zavrsava u covekovoj ideji o vlastitoj izuzetnosti i velicini i uverenju da je predmet sveopste mrznje, proganjanja i zavera

Dragan Popadic

Ispitivanja javnog mnenja postala su kod nas relativno cesta pojava. Takvi »sistemske pregledi« naseg naroda od strane sociologa i psihologa najcesce sluze da bi se videlo da li ce gradjani izaci na izbore i za koga ce da glasaju. Prosle jeseni je u jednoj anketi, ciji rezultati su nedavno objavljeni¹, grupa istrazivaca, medju kojima sam bio i ja, ispitivala i nesto drugo – mentalno zdravlje naroda; pitali smo ljudi i kako su, kako se osecaju.

Dominacija negativnih raspolozenja

Jasno se pokazalo da medju gradjanima Srbije dominiraju negativna raspolozenja. Najcesca osecanja koja ljudi u sebi prepoznaju bili su strah, strepnja i razocaranost. Brojna su i siroko rasprostranjena strahovanja obicnih ljudi: 80% strahuje od gradjanskog rata, cak 70% od gladi itd.

Zeleci da dobijemo sto detaljniju sliku, izabrali smo nekoliko tipicnih simptoma anksioznog i depresivnog stanja, koji se mogu javiti kao reakcija na izlozenost stresnim dogadjajima. Simptomi su se kretali od osecanja, preko kognitivnih cinilaca, pa do somatizacija koje prate dobro ili lose osecanje. Na osnovu odgovora gradjana moglo se, sazeto receno, zaklјuciti da je decenija zivljenja u uslovima neprestanog pogorsavanja zivota i pritisnutosti svakojakim nedacama kao i nedavna izlozenost skoro tromešecnom bombardovanju ostavila traga na njima, mada ne u podjednakoj meri. Cak 21% ispitanika izjavilo je da »cesto« ili »skoro svakodnevno« oseca vecinu (5 ili vise) navedenih simptoma, a procenat onih koje muce pojedini od tih simptoma je naravno jos veci. Tako, hronicno je umorno i iscrpljeno 38% gradjana. Njih 32% su cesto ili svakodnevno nervozni, 37% cesto oseca da im je svega dosta, svakog petog cesto ili svakodnevno muce crne misli. Najmanje prituzbi bilo je na probleme sa spavanjem i apetitom (hronicno umorni i polugladni?), a najcesci problemi suumor, nedostatak energije i nesigurnost u sebe.

Mozemo reci da su ovi podaci dovoljno zabrinjavajuci, ali ima otkrica koja su jos vise uznemirujuca, pa i, kao sto cu pokusati da pokazem, zastrasujuca.

Studentkinja Tijana Donic je, u svom diplomskom radu², juna 1999. na manjem uzorku Beogradjana, postavila slicna pitanja i dobila slicne odgovore. Bezmalo polovina gradjana je hronicno umorna i napeta, i hronicno zabrinuta, skoro 30% ih je izjavilo da su stalno ili cesto nezadovoljni vlastitim zivotom. Ona ih je, medjutim, pitala jos nesto: koliko njih veruje u numerologiju, vidovnjake, horoskope, koliko njih veruje da ce NATO zemlje biti kaznjene prirodnim katastrofama i epidemijama? Koliko njih veruje u ono na sta su u to vreme stalno upozoravali casopis *Treće oko* i vlasnik TV Palma – da znak target upija negativnu energiju i da ga treba zameniti 12-krakim krstom, pahuljicom? Procenti su za svakog normalnog coveka porazavajuci. Da u pricama o buducim katastrofama u NATO zemljama ima necega verovalo je 50%, samo 11% je reklo da su to gluposti. U pricu o targetu verovalo je 40%, a 6% je smatralo da je to glupost. (Ne)verovanja su bila povezana sa nivoom obrazovanja. Medju onima sa završenom

osnovnom skolom njih 60% je verovalo u ispastanje NATO zemalja, a niko nije to smatrao gluposcu. Ali isto je verovalo i 30% visoko obrazovanih! Njih 23% sa VSS je verovalo u negativnu energiju targeta. Znacajno je i da su religiozni bili skloniji sujeverju koje je protivno religijskom ucenju.

Svakako da su ovakva verovanja delom podsticana prethodno opisanim osecanjima. Iz nesigurnosti, brige, zivota ispunjenog strahom, radja se potreba kojoj je tesko odoleti – da se unapred spozna i umilostivi sloboda. Da situacije neprijatne neizvesnosti prizivaju sujeverje priznace svaki sportista, student pred ispitom, kockar, zaljubljenik... I autoritarna klima pogoduje razvoju sujeverja. Sujeverje se, naime, smatra jednom od devet komponenti autoritarne licnosti, a proistice iz sklonosti pojedinca da odgovornost pripisuje spoljasnjim silama van vlastite kontrole. Bilo da je to rezultat realne bespomocnosti ili vlastite slabosti, Ego odustaje od pokusaja racionalne kontrole.³ Ali, da li se u ovim odgovorima krije cela istina? Da li sami sebe sludujemo ili nas još neko zaludjuje?

Zrtve manipulacije?

Pronaci izvore ove vrste zagadjenja u nasoj okolini je veoma lako – prosto smo pretrpani njima. Knjizare su prepune knjiga o svetlosnim formulama, prorocanstvima, horoskopima i zaverama. Proroci, magovi i iscelitelji su redovni gosti TV stanica. Bez malo da nema novina koje nemaju horoskopske i slicne rubrike. A postoje i casopisi specijalizovani za odvodjenje u sfere okultnog i onostranog: *Trece oko, Tajne, Sesto culo, Cudo, Zona sumraka, Nostradamus, Horoskop...*

Neko ko je za ove casopise samo cuo ali ih nije prelistavao imace verovatno barem dva predubedjenja. Jedno je da su ti casopisi zamisljeni da budu zabavno bekstvo od realnosti, literatura koja citaoca zasicanog velikom politikom treba da nakratko prebac u oblast naučne ili nenaucne fantastike, podalje od politike i svakodnevnih briga. Suprotno takvom ocekivanju, ovi casopisi vrve od politickih tema. Sasvim nesistematska pretraga nekolicine casopisa otkriva sledeće naslove: »Programiranje mozga u americkim skolama – demonski projekti američke vlade«, »Era vodolije i novi svetski poredak«, »Priznanje Amerikanaca da njihova armija koristi crnu magiju«, »Vlada Amerike se prodala vanzemaljcima da bi na taj nacin postala jedina supersila i potcinila sve ostale narode i drzave na planeti«, »Nemanjici i Treci svetski rat« itd. Politicari se pominju daleko cesce od estradnih zvezda. *Horoskop* je objavljuvao horoskope plejade nasih politicara, pocev od Milosevica i Seselja pa do Radomana Bozovica i Dobrice Cosica. Dalje, nekome moze izgledati da su ovakve novine samo korov koji raste po periferiji, na plodnom tlu ljudskih briga i nesigurnosti, zanemaren od drzave prezaposlene vaznijim poslovima – nadziranjem izdajnicke opozicije i nezavisnih medija, pa joj tako promicu ove kolosalne uvrede zdravog razuma. Ali, taj neko bi se iznenadio ako bi pogledao ko stampa ove casopise. *Trece oko* – gle cuda! – izdaje i stampa crvena »Borba« ciji je direktor dr Zivorad Djordjevic, visoki funkcioner JUL-a, a osnivac je Savezna vlada. *Horoskop* izdaje »Politika« (njen direktor Hadzi-Antic je takodje JUL-ovac). Emisije o vidovnjacima su u udarnim terminima promovisale upravo drzavna televizija i rezimu bliske stanice (setimo se ratnohuskackog ljudila Milje Vučanovic u udarnim terminima drzavne televizije⁴, pa vec zaboravljenog Cumka koji je bio redovan gost III programa RTS i cije lekovite slike je objavljivala »Politikina« *TV revija*, pa Trgovcevica i mnogih drugih).

Glavni popularizatori

I nesto sto je svakako jos neobicnije, a za mnoge i iznenadjujuće: medju glavnim popularizatorima sujeverja je upravo najvazniji medij vladajućeg rezima i najveci kulturno-ideoloski cistunac – informativna kuca »Politika«. Kao sto je *Politikina* rubrika »Odjeci i reagovanja«, koja je izlazila skoro tri godine (od jula 1988. do marta 1991), bila poligon za sirenje mrznje i pretnji i trening u vredjanju i netrpeljivosti, tako je *Politika* promovisala i trening u iracionalnosti i sujeverju. Mnogo pre nego sto su se novine tipa *Zona sumraka* pojavile, *Politika* je uvela redovne astrološke rubrike, kao i

redovne lekcije za jos neupucene citoce o kineskim i raznim drugim horoskopima. Do 1994. TV Politika je prikazala 80 vidovnjaka, belih i crvenih magova, astrologa, numerologa...

Sta mislite, ko je (16. 03. 1992) bio pokrovitelj jedinstvenog parapsiholoskog poduhvata – prenosa misaonih slika iz Novosibirska u Beograd? Nije ni *Zona sumraka* ni *Cudo*, vec *Politika*. Domacin i voditelj programa bio je urednik *Politikine* naucne rubrike izvesni Stanko Stoiljkovic. Salu Centra »Sava«, gde se ceo spektakl odvijao, prethodno su pregledali rasljari »da bi utvrdili u kojim delovima sale ima podzemnog zracenja«, a citoaci *Politike* su sutradan obavesteni da je eksperiment u potpunosti uspeo. Stanko Stoiljkovic nastavio je da redovno izvestava o takvim temama (srescemo ga, na primer, kako nas 14. maja 1995. podrobno izvestava o »neobicnom naucnom istrazivanju« koje uspeva da udje u trag brojnim otmicama zemljana od strane vanzemaljaca).

Pocetkom 1992. godine – setite se dramaticnosti i ozbiljnosti tadasnje situacije – *Politika* objavljuje feljton u preko 20 nastavaka preko cele strane o cudima parapsihologije u bivsem Sovjetskom Savezu. Citalac je tu mogao, izmedju ostalog, pročitati kako je generalni sekretar Leonid Breznev umro od posledica telepatske agresije, o ekstrasensu koji je promenio putanju raketni i umro od izliva krvi u mozak i jos mnogo cemu drugom. Ne mogu da odolim a da, radi zivljeg utiska, ne prepisem jos nekoliko naslova: »Slučaj leteće Moskovljanke«, »Kako se bez opasnosti vratiti u svoje telo«, »Na samo pominjanje imena kandidata za funkciju generalnog sekretara CK KPSS Viktora Grisina, cveće u oranzeriji sovjetskog ministra inostranih poslova Gromika pocelo je da sklapa latice«, »Kad je serpa s corbom presla iz kuhinje u gostinsku sobu i razlila se po zidovima postalo je jasno da se dogadjaju cudne stvari«. Kad i 15. nastavak ovog neobicnog feljtona, citoacima biva predstavljen jedan »neobican covek«, koji je bas tada gostovao i u studiju TV Politika u serijalu »Cuda parapsihologije« – »magistar bele magije« Lav Gersman. On ce sve do danas ostati jedan od medijski najprisutnijih savetnika obicnog sveta i prognozera buducih dogadjaja.

Sve ove godine *Politika* nije posustala u edukativnim akcijama ove vrste. U novije vreme, umesto na smelete prirodno-naucne istrazivacke poduhvate, naglasak stavlja na razotkrivanje svetskih zavera, od strane istoricara i filozofa. Objavljuje serije članaka o nevidljivim vrhuskama koje upravljaju planetom, o »ljudima sa zigom zveri«, o broju 666 ugradjenom u sengenske pasose, o »gregori palim andjelima« itd.⁵

Uloga vlasti

Za vlast koja zeli da ima sto vecu kontrolu nad gradjanima, razvijanje sujeverja kod podanika i iskoriscavanje vec postojeceg ili podstaknutog sujeverja pruza mogucnost lake i efikasne manipulacije. Da se uvidi potencijalna korist od praznoverica nije potrebna velika mudrost i mada bismo primere njene (zlo)upotrebe nasli i u davnoj prošlosti, uzecemo jedan noviji – odlomak iz Gebelsove dnevnicke beleske od 19. maja 1942, u kojem on pise o planu »da upregnemo okultno u nasu propagandu. (...) Stoga vrsimo pritisak da stupe u nasu sluzbu svi strucnjaci za okultna prorocanstva koje nadjemo«.⁶ Hauova knjiga, odakle je preuzet ovaj citat (i ciji bi doslovno preveden naslov glasio »Astrologija i psiholosko ratovanje tokom Drugog svetskog rata«), pokazuje da je ovaj oblik psiholoskog ratovanja zapoceo i pre »pravog rata«, i pruza obilje primera koliko puno su i na koje sve nacine i nacisticka i protivnicka strana koristile proročke i prorocanstva u psiholoskom ratu.⁷

Kakvu funkciju mogu da imaju ovakva namerna zaludjivanja? Odgovori skoro da se sami namecu.

Manipulacija preko praznoverja, samim tim sto se ne zasniva na prisili i nije ocigledna, izaziva manji otpor i podozrenje, a sredstva kontrole su krajnje ekonomicna.

Prorocanstva se lako smisljavaju i ne podlezu nikakvim ogranicenjima, uverljivost im se ne zasniva na argumentaciji vec na medijskoj popularnosti proroka, prorocanstva i vizije su ne samo neosetljivi na racionalne argumente vec, u uslovima kad glavni argumenti protivnika leze u cinjenicama i logickim dokazima, skoro da su i jedino delotvorna sredstva odbrane od nepozeljnih argumenata. Sem toga, sva sredstva kontrole su u

rukama vlasti – od medijske promocije proroka i cudotvoraca, preko zakonskog sankcionisanja proricanja koje se moze selektivno primeniti samo na proroke sa nepovoljnim prognozama⁸, do (mozda ne samo hipoteticne) proizvodnje uspesnih proroka koji bi imali privilegiju da nagovestavaju vec pripremljene dogadjaje. Dalje, nije nikakav problem ako se prognoze ne obistine⁹ – to nece biti dokaz da se radi o prevarantu vec da mu se, recimo, privremeno istrosila energija ili da je bio psihički ometan ili pogresno shvacen. Uostalom, ma koliko da je prorocanstvo spektakularno a pogresno,¹⁰ odnegovano kratko pamcenje i uspavana kriticnost cine da je dovoljno precutati ga ili privremeno uvesti na scenu novog proroka.

Tipican primer ovakvog proroka sa ogranicenim rokom trajanja i prepoznatljivom cilnjom grupom je lik »deda Miloja, proroka iz Pomoravlja«¹¹. Zamisljen da pokrije drugi kraj spektra na cijem jednom ekstremu su naizgled hipernauchi astronumerolzi, bioenergeticari i tumaci Tesline zaostavstine, ovaj lik je opisan kao osavremenjena kombinacija Tarabica i sumadijskog Kastanede, seljak koji svoju mudrost i dar predvidjanja crpi iz dubina srpskog kolektivnog bica a onda ga narodskim jezikom saopstava nama.

Knjiga je pisana u vidu piscevih dnevnih beleski o prognozama koje deda Miloje prilikom susreta sa piscem iznosi a koje se, sve do jedne, pokazuju kao zapanjujuće tacne. Divljenje citaoca trebalo bi da splasne ako primeti da prognozirani dogadjaji jesu buducnost u odnosu na dane dnevnich zabeleski ali su – avaj! – prošlost u odnosu na datum objavlјivanja knjige. Ima, međutim, (istina, mali broj) predvidjanja koja idu dalje od 1993. godine u tada daleku buducnost a sada vec prošlost, i ona bi mogla da budu test deda Milojevih (odnosno Maticevih) prorockih sposobnosti. Ova »prava« prorocanstva su, vredi li to uopste napominjati, sve od reda promasaji. Tako na primer, deda Miloje prorice: »Jeljcinu se ne pise dobro. On ce se sukobiti sa Gorbacovom i morace da ode. Po svoj prilici bice ubijen...« (str. 96), za Klintonu kaze: »On ce da izumre 19. maja 1996. godine. Tolika mu sveca« (str. 230), o Amerikancima i Kosovu predviđa: »Ovo sto se buska dole je samo varka. Prvo ce da naciljaju Vojvodinu« (str. 218), i tako dalje.

Ali, naravno, prava svrha deda Miloja i nije da prorekne buducnost vec da legitimise sadasnjost: da svojim prorockim autoritetom osnazi Milosevicevu harizmu (»Nemoj da narod pogresno s'vati al' jedini koj' vredi od ovi sto su na vlas' i od ovi sto 'oce da otmu vlas' je Milosevic. On je jedini u stanju da se nosi sa djavola. On nikako ne sme da padne. Ako ga smene, sa Srbiju je gotovo!« (str. 154) i da ratove i nesrecu u koju je Srbija tada srljala prikaze kao fatum (»Ima se tumba i po zemlji i po nebu! Imma se tumba na sve strane. Taka nam sudbina. Ono sto je zapisano ne mos' se promeni...« (str. 167).

Kada se publika izdresira da se navikne na ovakve sadrzaje, da njihovu istinitost podrazumeva, da na njihovo isticanje i odobravanje svugde nailazi (svaka estradna zvezda ce prilikom svog predstavljanja izdeklamovati koji je znak i podznak u horoskopu), da ih prihvata poput vremenske prognoze i da se rukovodi prema njima, njeno ponasanje postaje lako podlozno manipulaciji pa se iste rubrike mogu koristiti kao sredstvo kontrole. Vec smo ranije upozorili¹² kako je 9. marta 1992, na dan obelezavanja demonstracija, u *Politikinoj* horoskopskoj rubrici maltene svim znacima savetovan i predvidjen ostanak u kuci i u krugu prijatelja.

Najuobičajenije je, ipak, objedinjeno uticanje na uverenja, osecanja i ponasanje. Predvidjanja po pravilu imaju umirujuću funkciju, otkrivajući citaocima svetu buducnost i dajući podršku rezimu. Tipican primer je vest iz *Politike* od 22. novembra 1992:

»Vukovarski astrolog Soka oglasila se i ovih dana. Kaze da ce se Republika Srpska Krajina ugasiti kao samostalna drzava, odnosno utopice se u savezu srpskih drzava, ciji ce glavni grad biti u – Ohridu! Ta velika drzava bice monarhija, a monarh ce biti iz loze Nemanjica po majcinoj liniji. U buducnosti svet ce ovaj rat proglašiti svetskim, a Hrvati ce biti pravoslavne vere i slavice, kao i Srbi, krsnu slavu.«

Prorocica Vava, opet u *Politici*, od 4. septembra 1995, »vidi« kako ce se Srbija za samo dve godine ekonomski oporaviti. U *Politici* ste jos 1992. mogli naci horoskop novog ustava SRJ, a citalac je tu mogao procitati kako se svi astrolozi slazu da nas ceka svetla

buducnost i da nece biti napada na nasu zemlju. Sto se domacih ratova tice, »sve bi trebalo da bude gotovo« do marta 1993. kad pocinje obnova i izgradnja a 1996. obnavlja se sloga bivsih jugo-republika. Inace, sama SR Jugoslavija, nazalost, jos nema zvanicni horoskop jer jos nije medjunarodno priznata, a moze se desiti, upozorava nas astrolog Dragana Ilic (opet u *Politici*) da ce za datum priznanja »pakosnici izabratи neku nepovoljnu i tesku kombinaciju horoskopskih znakova i podznakova«.

Ovakva *Politikina* tradicija ne prekida se ni u 2000. U tekstu »Sta su nam prorekli vidovnjaci« (*Politika*, 15. 01. 2000) autorka Ljiljana Milosavljevic nas sasvim ozbiljno informise o nizu prorocanstava za 2000. godinu koja sva potkrepljuju jedno drugo a koja su sva od reda umirujuca. Izvesna baba Vuka predvidja da ce Milosevic ostati da vlasti dok ce Clinton »pasti kao gnjila kruska«. Vidovita Zorka porucuje da Milosevicu nikо nece moci da naudi a da ce Kosovo opet biti nase, sto potkrepljuju prognoze Vange IV (a u saglasju, opet, sa predvidjanjima vidovnjaka deda Milojka – ne treba ga brkati sa deda Milojem) da ce se trupe KFOR-a povuci sa Kosova a da ce Srbijom vladati »i to vrlo uspesno, mudri ljudi medju kojima ce biti i jedna zena«. Jedino je vec pominjani Lav Gersman malo oprezniji i izjavljuje »da su moguci konflikti medju strankama, haos u smislu nekontrolisane rulje, odnosno banditizam i otvorena anarhija«. Prorocanstva ipak nisu samo umirujuca – nekad, bogami, i opominju. Tako, na primer, astronumeroloska prognoza za 1993. godinu u *Trecem oku* (29. 12. 1992) upozorava da »Pocetkom godine postoji mogucnost nasilne smrti jednog politicara koji nije rodjen u Srbiji, a koji se lazno bori za srpstvo«. (Kome su to zvezde krajem 1992. radile o glavi? Vuku? Seselju?)

Sistem misljenja

Efekti se, medjutim, ne ogledaju samo u izazivanju specificnih stavova. Stalnim izlaganjem ovakvim sadrzajima kod ljudi se razvija posebna forma pseudoracionalnosti – proces koji je detaljno analizirao i na njega posebno upozoravao Adorno¹³. Potcrtavajuci slicnost drustvenih sistema koji neguju ovakav sistem misljenja i paranoidnog sistema, Adorno astrologiju posmatra kao »mali model sirih drustvenih pothranjivanja paranoidnih dispozicija« i najzlokobniji drustveni potencijal astrologije vidi upravo u njenom promovisanju totalitarne ideologije. Pracenjem oblika sujeverja koje dugi niz godina promovise *Politika* uocava se sve vece rastakanje racionalnosti: astrologe i parapsihologe zamenjuju proroci i cudotvorci, ukida se i fasada kvazinaucnosti i prepostavka o kakvoj-takvoj objektivnosti i mogucnosti provere sto je astrologija za razliku od proricanja sa sobom nosila. Sve u svemu, mora se ostati zapanjen nivoom pre svega intelektualnog srozavanja. Iscelitelji telefonom salju lekovitu energiju, proroci »vide« zivote zabrinutih pitalaca i ekspresno im proricu buducnost i daju zivotne instrukcije ugodno caskajuci sa voditeljima, prorocice slazu tarot-karte uz kandila i ikone svetaca, zagovornici okultizma prikazuju se kao apostoli pravoslavlja, tekstovi poprimaju sve groteskije forme (svemirska bica svim citaocima *Treceg oka* zele srecnu novu godinu!). Nastavljajuci se na Adornovu tvrdnju da je okultizam »metafizika glupaka«¹⁴, sistem misljenja negovan u Srbiji na kraju XX veka mogao bi se nazvati metafizikom ludaka. Jednom pusten u pogon, ovaj psihoticni sistem misljenja siri se kao stil razmisljanja o svim drugim oblastima zivota: o ekonomiji, privatnom zivotu, istoriji, medjunarodnoj politici...

Ako se vratimo u ravan nase svakodnevice naci cemo obilje potvrda za bujanje pseudoracionalnosti. Atmosfera »zone sumraka« ispunjava i sasvim ozbiljna saopstenja a i ljudi kojima su takve poruke upucene postaju prijemicivi na sve vece i vece gluposti. Opet cu navesti samo nekoliko uzgredno zabelezenih primera. Tako je februara 1994. godine (prema pisanju *Borbe* od 11. februara) vlasnik sabacke firme »Elektron« na konferenciji za stampu obznanio da je sposoban da proizvodi delove »eliptona« – tajnog ruskog oruzja »koje je proizvedeno po principu spajanja neutrona i protona pri visokoj temperaturi«, a koje je trenutno u rukama Zeljka Raznatovica Arkana, a koje mu je doneo Zirinovski, odnosno naucnici iz Liberalno-demokratske stranke Rusije. Lako je podsmehnuti se anonimnom privatniku, ali podjednaku uvredu zdravog razuma predstavlja npr. obavestenje RTS-a (5. 12. 1996) da je emitovanje programa B92 prestalo jer je zbog obilnih kisa voda prodrla u koaksijalni antenski kabl ili kad

potpredsednici vlade Ratko Markovic, Milovan Bojic i Vojislav Seselj (12. 01. 1999) skinu tekstu sa Interneta i proglose ga tajnim dokumentom CIA-e iz kojeg se vidi da su nezavisni mediji i nevladine organizacije strani placenici i izdajnici.

Postepeno, zavere kao da su postale jedina objasnjenja koja rezim daje narodu. Tako se neprijatelj optuzuje da falsifikovanim novcem izaziva inflaciju (27. 10. 1999). Savezni sekretar za informisanje 25. 11. 1999. obznanjuje da su uhapseni clanovi spijunsko-teroristicke grupe »Pauk«, odgovorne za ratne zlocine i spremanje atentata (jedan od njih je specijalista za likvidacije kamionom sa peskom); oni rade za francusku obavestajnu sluzbu, obucavaju se u Crnoj Gori, radili su u Republici Srpskoj, a bili su i u Zairu da pomazu Mobutuu, ciji ekonomski savetnik je bio Stiv Henke, sadasjni savetnik Mila Djukanovica. Svi neprijatelji se nadjose upleteni u istu mrezu! Opisujuci situaciju na Univerzitetu, Mira Markovic (15. 12. 1999) otkriva da se u poslednjih nekoliko godina na Univerzitetu moze uociti prisustvo osoba koje tajno, izvan ociju svake javnosti, tumace studentima prilike u zemlji za sta dobijaju uputstva i sredstva od stranih ambasada i obavestajnih institucija, i nude studentima devize i drogu. Ministar informisanja Srbije Aleksandar Vucic izjavljuje (na TV Palma plus, 15. 01. 2000) da nezavisni mediji sprovode suptilnu i opasnu propagandu delujući na podsvest ljudi. Zamenik saveznog ministra za unutrasnje poslove i sekretar Direkcije Jugoslovenske levice Svetozar Simovic obelodaranjuje (4. 02. 2000) da je lider DS Zoran Djindjic »eksponent nemacke obavestajne sluzbe«, a lider SPO Vuk Draskovic »francuski obavestajni potrcko«. Mogle bi se naci desetine i desetine sličnih izjava koje daju ljudi na najvaznijim položajima u drzavi.

Korene promocije teorija zavere mozemo pronaci u dnevniku Borisava Jovica¹⁵, u zapisu datiranom sa 20. mart 1990:

»Ostali su otisli na sednicu, zadrzali smo se Sloboda Milosevic i ja, sa Slobodanom Vuceticem koji je zeleo o necemu da nas obavesti.

Imao je intimni razgovor sa Zoranom Nenezicem. (...) Nenezic se predstavio kao clan masonske loze 32. ranga. Najvisi moguci rang je 33. U tom, najvisem, rangu nalaze se Bus, Kol, Genser, Miteran, Tacerka, Rokfeler, Kosiga, i mnogi drugi najuticajniji ljudi danasnjice. Prica sta mu je govorio Nenezic. Clan masonske loze je i Ante Markovic. Cvrsto medjusobno saradjuju i ispomazu se. (...) Nenezic je rekao Vuceticu, takodje, da je Ante Markovic pokusao da formira hrvatsko-slovenacku lozu i odbili su ga.

Na pitanje Slobodana Milosevica da li ga je pitao da li je istina da je Tito bio mason, Vucetic kaze da jeste i da mu je rekao ne samo da jeste bio mason, nego da je pripadao najreakcionarnijoj – vatikanskoj lozi i ostao joj je do smrti veran«.

Teorije zavere svakako ne spadaju nuzno u sujeverja, ali imaju neke upadljive zajednickie karakteristike. Najpre, pozicija u koju smestaju ljudje je identicna: ljudi su bespomocne igracke u rukama daleko mocnijih i nevidljivih sila; tek analizom tih sila – a ne »povrsnom« analizom koju daju istorija, sociologija ili ekonomija – moze se objasniti vlastita situacija; tu analizu mogu da pruze samo povlasceni eksperti, koji imaju uvid u tajna znanja. Sem toga, teorije zavere po svom sadrzazu poprimaju elemente fantastike i oslanjaju se na pseudoracionalne forme misljenja koje su razvijene na sujeverju.

Love, a ulovljeni...

Primeri izlozeni u dosadasnjem tekstu idu u prilog teze da korenii sujeverja nisu, kako bi se moglo isprva pomisliti, (jedino) u neprosvecenosti i u osecanju licne nesigurnosti, vec, jos i vise, u privlačnim mogućnostima za sistematsku manipulaciju koju sujeverje pruza. Medjutim, prethodni citat iz dnevnika tadasnjeg predsednika Jugoslavije primorava nas da se suocimo sa sledecim pitanjem koje se samo nameće: da li tvorci manipulacija mozda i sami veruju u to sto pricaju.

Izgleda da su diktatori uvek imali sklonosti ka sujeverju i da su posezali za savetima

proroka i magova. Tako se Aleksandar Veliki, prema Plutarhovim zapisima, na vrhuncu moci sav predao praznoverju, a kraljevska palata je »sva grcala od zrtava, ociscavanja i gatanja«. Poslednji ruski car Nikola II imao je toliko poverenje u toboznjeg vidovnjaka i cudotvorca Raspucina da je po njegovim sugestijama smenjivao i postavljao ministre i vojne zapovednike. Poznato je da su Izabela i Huan Peron za glavnog savetnika imali astrologa koji je sebe smatrao inkarnacijom Raspucina i govorio o svojim vizijama prema kojima je Buenos Ajres centar sveta. Niz izvora, dalje, ukazuje na opsednutost nekih vodja Treceg rajha, pa i samog Hitlera, raznim oblicima okultizma. Nisu, medjutim, klasicni diktatori jedini cije odluke su pod uplivom sujeverja. Na primer, Donald Regan, tadasnji sef osoblja Bele kuce, napisao je u svojim memoarima da je prva dama Amerike Nensi Regan tokom sedmogodisnjeg perioda svakodnevno konsultovala astrologa prema cijim prognozama su onda podešavane prakticno sve vaznije odluke koje su Reganovi donosili.¹⁶ Ipak, izgleda kao da u principu vazi zakonitost po kojoj sto je veca personalna moc vladara to je manje njegovo verovanje u moc drustvenih i ekonomskih zakonitosti a vece uverenje da je jedina sila ravna njegovoj sila zvezda i sudbine.

Indikatori praznoverja nase kulturne elite svuda se srecu, rasejani po njihovim clancima i intervjima. Tako se Ljiljana Habjanovic-Djurovic hvali (*Glas javnosti*, 13. 11. 1999) da joj je Vava prorekla da ce dobiti Nobelovu nagradu (za knjizevnost, prepostavljamo). Momo Kapor pise: »Cak su i kosmonauti iz vasione videli da su nasa sveta mesta, Pecka patrijarsija zajedno sa Hilandarom, osvetljeni nekom cudnom svetloscu. To je ta pozitivna energija, koja je nasa, vecna i neunistiva« (*Borba*, 14–15. 08. 1999). Ima indikatora i o podloznosti sujeverju nase politicke elite. U tom pravcu ide i ni od koga demantovana izjava »kraljice medju prorocima« Kleo Patre da ima »svakodnevne kontakte sa najvisim krugovima u vldi, ne samo u republickoj vec i gradskoj. Retko kad pocnu da rade nesto a da prethodno ne konsultuju mene... Zovu me, pitaju, ja im kazem i tako oni naprave neke poteze i odrze se u fotelji« (*Horoskop*, 22. 06. 1992). Da se sujeverje srece i u samom politickom vrhu govori sledeca crtica iz opisa Mire Markovic:¹⁷

»Odgovore na mnoga pitanja trazila je u putokazu zvezda. Iako ne ide u crkvu i deklarisce se kao ateista, veruje u natprirodne moci i nevidljive sile koje upravljaju zivotima. (...) Zanima je astrologija i izucavanje horoskopa. Tu svoju naklonost je prenela na supruga i decu: 'Ja cesto kazem, sa malo tuge i nesto ironije, da ono sto ne moze da resi neka vlada, ili njeno ministarstvo, mozda mogu zvezde'.¹⁸ Iskrena uverenost a ne samo manipulativnost verovatno da stoje iza ideje ciji propagatori su, medju ostalima, Jara Ribnikar i dr Prvoslav Markovic (upravnik »Laze Lazarevica«), inace JUL-ovci, da se u prolece 1999. godine formira »Jugoslovenski komitet za koherenciju i nepobedivost« koji bi po instrukcijama Maharisi Mahesa obucio hiljadu joga-letaca da bi stitili Jugoslaviju svojom pozitivnom energijom. Podrska koju su ovoj akciji, sem Jugopetrola, PTT-a i EPS-a, dala dva ministarstva – Ministarstvo odbrane i Ministarstvo zdravlja, vec moze biti izraz njihovog oportunizma a ne verovanja.

»Psiholoski rat« protiv zdravog razuma

Moze – ali ne mora. Izgleda da se Ministarstvo odbrane, bar prema recima Milije Petrovica, predsednika za transcendentalnu meditaciju Srbije (*NIN*, 5. 05. 1999) vise povelo za uveravanjima meditanata da je gradjanski rat u Mozambiku pre nekoliko godina okoncan bas zahvaljujuci uspesnoj obuci joga-letaca. Vise svetla na celu pricu baca i clanak Ljubodraga Stojadinovica (*Glas javnosti*, 4. 01. 2000) o Grupi 69 koja je pocetkom devedesetih formirana u Vojsci Jugoslavije. Taj tim strucnjaka za parapsiholske efekte i paranormalne pojave sacinjavaju, kako precizira Stojadinovic, neki ugledni drustveno-politicki radnici, astrolozi, intelektualci, proroci, patriote i osvedoceni borci protiv novog svetskog poretka, ali i, sto je posebno znacajno, izvestan broj aktivnih vojnih lica, razlicitih specijalnosti (jedan od njih, dr Svetozar Radisic, pukovnik po cinu i glavni i odgovorni urednik casopisa *Vojno delo*, redovni je saradnik

casopisa *Treće oko*). O Grupi 69 obavestava i Spasoje Vlajic koji otkriva da se grupa u svom radu sluzi i njegovom svetlosnom formulom, i da on licno sa tom grupom saradjuje od 1993. godine, skromno dodajuci da je ta saradnja samo konsultativne prirode.¹⁹ U clanku se precizira da je Grupa 69 formirana pri Generalstabu Vojske Jugoslavije, a kao sektor njenog delovanja navedeno je ispitivanje i upotreba psionickog oruzja i parapsiholoska odbrana zemlje od spoljnog neprijatelja. Grupa je od samog pocetka slala pozitivne signale i zagovarala mirojubivu koegzistenciju, ali kada je zauzvrat bila napadnuta, ona je, otkriva autor teksta Antonije Kovacevic, primereno odgovorila: »Usledio je obracun nasih astro-letaca sa uljezima, u kome su se ovi potonji prilicno lose proveli«. Sve u svemu, grupa je veoma uspesno razradila i primenjivala postupak zvani »srpsko ogledalo«, zasnovan na otkricima Nikole Tesle, koji je dao prakticne rezultate – u stvari, toliko mnogo rezultata da cu probrati samo neke: smrtno su stradali Turgut Ozal, Fransoa Miteran, Jicak Rabin i mnogi drugi, Helmutu Kolu je umro sin, Vaclavu Havelu je umrla supruga, dok su se drugi nekako provukli – »srpsko ogledalo« je, na primer, Klintonu samo slomilo nogu. Parapsiholosko oruzje se pokazalo uspesnim i u rusenju materijalnih objekata, pri cemu su izgleda najlaksi plen bili neprijateljski avioni. Prema Ljubodragu Stojadinovicu, pukovnik Stojmenovic je tvrdio da je svoju prvu uspesnu akciju obaranja aviona Grupa 69 izvela 13. aprila 1994. godine, kada je sa nosaca aviona jedan F-16 prilikom pokusaja da poleti pao u more.

Pokazuje se da svi ovde nabrojani primeri, od upucivanja gradjanstva u tajne vidovnjastva, ezoterijskih drustava, crne, bele i crvene magije, pa sve do borbe pomocu joga-letaca i »srpskog ogledala«, spadaju u ono sto, u svom intervjuu *Politici* (27. 09. 1999), pukovnik Radisic naziva »svedimenzionalnom odbranom« protiv novog svetskog poretka u koju moraju, kako kaze, biti ukljucene sve drzavne institucije a ne samo vojska. Pa, izgleda da su i ukljucene, kao sto izgleda da ima zrtava sa obe strane. Za nas koji smo mete u ovom »neokortikalnom ratu« ostaje samo da nagadjamo kakvim sve teorijama, orudjima i prevarantima cemo jos morati da budemo svedoci. Zanimljiv nagovestaj u tom pravcu moze se pronaci u skorasnjem komentaru *Borbe*, koji prenosi Tanjug (*Politika*, 12. 01. 2000), gde se kaze da ce Vuku Draskovicu i opoziciji sem NATO-a »pripomoci i astrolozi, vidovnjaci i druge vracare na osnovu cijih proricanja SPO uglavnom i pravi svoju politicku strategiju i taktiku«. Mozda je i ovo deo neke taktike sa zvucnim imenom, a mozda samo novi primer starog oruzja poznatog pod imenom »Drz'te lopova!«

Objekti i svedoci

Da li smo, dakle, predmet manipulacije i »zaludjivanja« ili smo svedoci vladavine »zaludjenih«? Nema pouzdanog odgovora i mozemo samo nagadjati koji odgovor nam izgleda verovatniji i vise uznemirujuci. Licno verujem da se ove dve mogucnosti ne iskljucuju i da su tacne i jedna i druga. Takav spoj moguc je zbog homologije koja u ovom slucaju postoji izmedju individualnog i grupnog nivoa. Ideoloska konstrukcija koja se nudi kao objasnjenje drustvenih zbivanja analogna je stavu koji ista ta drustvena zbivanja osnazuju na individualnom nivou. Zolt Lazar (1996) lucidno zaključuje:

»Sve to upucuje na zakljucak da je slika 'nepravednog i nicim izazvanog kaznjavanja Srbije i Jugoslavije od strane medjunarodne zajednice', koju su izgradile i forsirale stampa i mediji u rukama vladajuće Socijalisticke partije Srbije, prihvacena i kao nacin sagledavanja individualne sudbine. Po ugledu na sankcije Ujedinjenih nacija, cije je i nametanje i skidanje predstavljeno kao nesto sto je izvan njegovih moci, gradjaninu Srbije je sugerisano da su i njegova vlastitaivotna desavanja podlozna raznim zvezdanim, sudbinskim i magijskim silama« (168–169).

Ovome samo treba dodati da nacin i sadrzaj misljenja, koji su »sugerisani«, jesu istovremeno obrasci misljenja i zivotnog stava, koje i sama situacija objektivne

izolovanosti i bespomocnosti proizvodi. Paranoidni dozivljaj sveta, na individualnom nivou, proistice iz mucnog osecanja izolovanosti i nemoci i zavrsava u covekovoj ideji o vlastitoj izuzetnosti i velicini i uverenju da je predmet sveopste mrznje, proganjanja i zavera.²⁰ U situaciji svetske izolovanosti bez presedana, realnog konflikta koji je eskalirao do serije ratova a sиро se do sukoba sa medjunarodnom zajednicom, paranoidni stav jeste osnovna crta javnog diskursa koji se prosto nudi da izolovanost i propadanje lako opravda vlastitom izuzetnoscu i mrznjom okoline, ali je istovremeno i tendencija koju takvi uslovi pospesuju i kod manipulatora i kod manipulisanih. Kada nam Pavle Matic, tvorac deda Miloja i glavni i odgovorni urednik Nostradamusa, objavi da je »jasno da je nekakva negativna sila – ono sto ljudi nazivaju djavolom – pokrenula citav svet protiv Srba sa jednim jedinim ciljem: unistenjem i poslednjeg Srbina na planeti« (Nostradamus, oktobar 1999), prepoznajemo li u ovim vizijama samo namerno i u svrhu manipulacije konstruisan paranoidni stav? I ne cini li nam se da smo slicnu poruku sretali u izjavama znatno uglednijih i mocnijih ljudi?

Terminalna faza – primer Hrama naroda

Izolovanost pospesuje paranoju, paranoidni stav pospesuje izolovanost, i tesko je ili nemoguce odgonetnuti sta je na samom pocetku tog niza. Na individualnom nivou, puno pojedinacnih sudsudbina koje su sledile ovaj tok tragicno su okoncane u potpunom kidanju veza sa realnoscu. Ali, takav ishod moze da snadje i grupu. Kraj moze da se razvija sve do tragedije vidjene u slucaju kolektivnog samoubistva Dzima Dzonsa i njegovih sledbenika.²¹ Ovaj paranoidni vodja crkve Hram naroda izgradjivao je harizmu medju svojim sledbenicima sve vise se prikazujuci kao vizionar i cudotvorac: imao je vizije nuklearnog unistjenja koje ce unistiti sve njegove progonitelje, a u lecenju verom je postao toliko uspesan da se hvalio kako je oziveo 43 mrtvaca! Kritike na svoj racun tumacio je (iskreno ili ne?) kao deo zavere CIA, FBI i Interpola ciji je cilj da uniste njegovu sekstu. Sve vise je zatvarao svoju grupu prema svetu, povecavajuci srazmerno stepenu zatvorenosti svoju moc nad grupom, dok se na kraju nije izolovao sa njima u dzunglama Gvajane postavsi njihov apsolutni gospodar. Ko je dobrovoljno posao s njim u Dzonstaun vise nije mogao natrag, ostajao je da zivi u bednim i nemogucim uslovima, podvrgnut neprestanoj torturi. U Dzonsovim medijima, medjutim, slika nije bila toliko crna: »Video sam raj«, opisao je, u listu Hrama naroda, advokat sekete svoju posetu Dzonstaunu.

Svet ga ipak nije ostavljao na miru, na sta je Dzim Dzons iznova odgovarao da ih niko nikada nece unistiti, da ce »dodju li po jednoga od nas, morati uzeti sve nas« i da ce ustrajati u verovanju da je bolje umreti nego neprestano biti uznemiravan. Godine 1978. jedan clan Kongresa zapoceo je zvanicnu istragu i posetio je Dzonstaun sa ekipom advokata i novinara. »Ja sam socijalista koji veruje u apsolutnu demokraciju«, govorio je tada Dzons o sebi, tumaceci istragu o fizickom i psihickom zlostavljanju ociglednom zaverom. Susret bi izgleda protekao mirno da novinari nisu zatrazili da razgovaraju sa zenama u jednoj baraci. »Sve su djelovale strahovito zaplasene«, opisao je novinar taj susret, »uvjeravale su me, najtuznijim, najzaplasenijim mogucim glasom da su vrlo, vrlo sretne i da zive u – raju«. A onda je grupa sledbenika prisla ekipi koja se spremala da ode i pocela da ih preklinje da povedu i njih sa sobom. Dzonovi ljudi su krenuli u napad – ubijena su tri novinara, tri begunca i kongresmen. Zatim su Dzim Dzons i jos 912 sledbenika (od cege 260 dece) popili otrov i umrli.

Prica o Hramu naroda otkriva nam istu samounistavajucu spiralu kakvu nalazimo i u klinickim opisima individualne paranoje, a nema razloga da se veruje kako takvi mehanizmi ne bi mogli da deluju i u drustvenim grupacijama znatno vecim od Dzonsove sekete. Nerazmrsivo klupko straha, bespomocnosti, pasivnosti, manipulacija, nasilja, ideja velicine i proganjanja, sa kojim se susrecemo, postavlja pred nas mnoga pitanja. U kojoj meri je Dzons bio prevarant a u kojoj dusevni bolesnik? Koliko su sami pripadnici, koliko njihov vodja, a koliko okolina odgovorni za tragican ishod? Ali, mozda je najvaznije pitanje sta su i kada clanovi grupe mogli da preduzmu da bi sprecili da prica ima tuzan kraj, kako bi to rekao nas vec zaboravljeni narodni poslanik a mozda nas nesudjeni prorok. Meni se cini da ono sto je »hipnotisalo« same clanove, ali i njihove

cuvare i nadredjene, koji su uostalom svi doziveli istu sudbinu, nije toliko strah koliko pseudoracionalni paranoidni diskurs kojim su tumacili vlastitu sudbinu i svet oko sebe. Moze se, na kraju, postaviti pitanje nismo li i mi sami, ovim pravcem analize, skliznuli u isti »zaverenicki« nacin razmisljanja? Sasvim moguce. Ali, razlika bi bila u tome da ono na sta mi upozoravamo nije nikakva svetska zavera niti kosmicka borba izmedju sila Dobra i Zla, vec mnogo banalnija »zavera« ciji je cilj produzenje vlasti i privilegija.

Autor je profesor psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu

¹ Srecko Mihailovic (priredjivac): *Javno mnenje Srbije: izmedju razocarenja i nade*. CPA/CPS, Beograd 2000.

² Tijana Donic: *Anksioznost i razlicite kontrole zivotnih dogadjaja*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Beogradu, 1999.

³ Adorno, Theodor W., Frenkel-Brunswik, Else, Levinson, Daniel, J. i Sanford, R. Nevitt (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row, 1950, str. 236.

⁴ Videti detaljnije u: Elena Popovic, Vladimir Badovinac: »Treci kanal RTS – astrologija u sluzbi mrzne«, u: *Govor mrzne*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 1994.

⁵ Videti opisnije u: Ivan Colovic, *Kad kazem novine*, Samizdat Free B92, 1999, str. 11–17.

⁶ Navedeno prema Elik Hau: *Astrologija i Treci rajh*, BIGZ, Beograd 1993, str. 198.

⁷ Pa i u nasoj situaciji, jedno vreme je prorocima koji su u saglasju sa rezimom protivtezu cinila prorocica Vava svojim prognozama koje su bile u skladu sa intencijama tadasnje *Borbe* u kojoj su redovno objavljivane.

⁸ Prema recima vlasnika jedne astroloske agencije: »Vecina tih vidovnjaka sa kojima sam bio u kontaktu potvrdila je da su bili kontaktirani od strane izvesnih ljudi na vlasti i usmereni ka sirenju pozitivne energije u narodu – receno im je da ne govore nista lose o vladajucoj strukturi. U svim prorocanstvima Slobodan Milosevic je na mestu predsednika cak do 2010. godine« (Biljana Vasic: »Srbija pod gigantskom sljivom«, *Vreme*, 4. 03. 2000).

⁹ U clanku Lazara Zolta »Praznoverje i drustvene promene«, Gledista, 3–4, 1996, gde je autor pratio rubrike u casopisima *Trece oko* i *Horoskop*, citalac ima prilike da, izmedju ostalog, nadje niz prorocanstava ciju tacnost moze da testira.

¹⁰ Nasiroko reklamirani Spasoje Vlajic, otac »svetlosne formule«, u avgustu 1991. prorekao je da ce »doci do izvesnog zblizavanja na relaciji Bulatovic–Kucan–Milosevic i lagano kretanje ka konfederalnom uredjenju Jugoslavije. Kod Hrvata se moze ocekivati zaokret ka federalnom i jugoslovenstvu?! Zvuci neverovatno, ali tako govore proracuni« (*Trece oko*, 14. 08. 1991). Preko cele strane *Zone sumraka* svojevremeno nas je upozorio: »Amerika ce se raspasti na dan Svetog Andreja 17. januara 2000!!!« Ovaj i niz sličnih promasaja niti su upamceni niti su sprecili citaoce da razgrabe njegovu knjigu *Prvi svetski parapsiholoski rat*.

¹¹ Pavle Matic: *Deda Miloje prorok iz Pomoravlja – Bice tumbanje po celom svetu*, II dopunjeno izdanje, M & S, Beograd 1993.

¹² Dragan Popadic: »Zvezde – putokaz nebeskom narodu«, *Republika* br. 41–42, 1992.

¹³ Theodor W. Adorno: »Zvezde silaze zemlji«, *Treci program* br. 28, 1976.

¹⁴ Theodor W. Adorno: *Minima moralia*, »Veselin Maslesa«, Sarajevo 1987, str. 242.

¹⁵ Borisav Jovic: *Poslednji dani SFRJ*. Izdanje autora, Kragujevac 1996.

¹⁶ Donald Regan: *For the record*, San Diego: Hartcourt Brace Jovanovic, 1988.

¹⁷ Slavoljub Djukic: *On, Ona i Mi. Kraj srpske bajke*, Samizdat Free B92, Beograd 1999, str. 289.

¹⁸ Iz razgovora u casopisu *Zena*.

¹⁹ *Zona sumraka*, 30. 11. 1999.

²⁰ Videti poglavje »Paranoidni stav kao opsti oblik drustvenog ponasanja«, u: Dusan Kecmanovic, *Izmedju normalnog i patoloskog*, »Ideje«, Beograd 1973.

²¹ Opis je dat prema knjizi Marshall Kilduff i Ron Javers, *Smrt u dzungli*, »Otokar Kersovani«, Rijeka 1979.

